

РЕЦЕНЗІЯ

**на дисертаційну роботу Ченцова Ярослава Миколайовича
за темою: «Кочове населення степової України періоду Улусу Джучі:
реконструкція структури ідентичностей»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
в галузі знань 03 «Гуманітарні науки»
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»**

Актуальність теми дослідження та її зв'язок з планами наукових робіт. Актуальність теми зумовлена сучасними тенденціями у світовій гуманітаристиці, зокрема, зростанням інтересу до вивчення ідентичностей як динамічних, контекстуально зумовлених конструктів. У цьому сенсі дослідження кочових спільнот Улусу Джучі дозволяє не лише поглибити розуміння історичних процесів у Східній Європі, а й переосмислити усталені уявлення про взаємодію осілих і кочових суспільств, про механізми культурної адаптації, інтеграції та опору. Особливу наукову цінність становить спроба реконструкції структури ідентичностей кочовиків – складного й багатовимірного явища, що охоплює етнічні, соціальні, релігійні, політичні та культурні компоненти.

Крім того, вивчення ідентичностей кочового населення має важливе значення для формування сучасної історичної пам'яті та ідентичності України, зокрема, в контексті деколонізаційного переосмислення минулого. Золотоординський період, який тривалий час розглядався переважно крізь призму «татаро-монгольського ярма», нині потребує позбавленого ідеологічних нашарувань аналізу, що враховує складність і багатогранність історичних реалій.

Таким чином, дослідження, присвячене реконструкції структури ідентичностей кочового населення Степової України періоду Улусу Джучі, є своєчасним, науково обґрунтованим і має потенціал зробити вагомий внесок у

розвиток історичної науки, зокрема, в галузі медієвістики, середньовічної археології, історичної антропології та етнології.

Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідних тем кафедри археології, етнології та всесвітньої історії факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова № 321 «Степова Україна у первісну добу» (номер держреєстрації 0122U200056, термін виконання: 2022–2026 рр.) та № 364 «Трансформація етнокультурних процесів в Південно-Західній Україні» (номер держреєстрації 0124U004450, термін виконання: 2024–2028 рр.).

Наукові положення, розроблені особисто дисертантом та їх новизна. Дисертація Ченцова Я. М. є першим комплексним дослідженням структури ідентичностей кочовиків Степової України періоду Улусу Джучі.

Структура дисертації не викликає суттєвих зауважень. Вступ містить усі необхідні елементи.

Високий ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків забезпечується опрацюванням достатньої кількості джерел, як письмових, так і археологічних, аналіз яких представлений у першому розділі. Також дисертантом проведено критичний огляд історіографії дослідження кочовиків Улусу Джучі в українському степу, зокрема, з урахуванням ідеологічних впливів радянської науки. Вперше в українській археології здійснено системний аналіз впливу сучасної війни на методологію дослідження середньовічної спадщини.

У другому розділі розроблено підходи до оцінки етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі; визначено специфічні маркери етнічної ідентичності (наприклад, арби, стремена, срібні гривні, бокка), які дозволяють розрізнити печенігів, половців, монголів, черкесів; проведено порівняльний аналіз поховальних комплексів правобережжя та лівобережжя Інгульця, що дозволило виявити регіональні особливості етнічної ідентифікації. Вперше здійснено локалізовану реконструкцію етнічної ідентичності кочовиків на прикладі конкретних регіонів Степової України.

Запропоновано нову інтерпретацію археологічних комплексів як носіїв етнічної пам'яті, а не лише матеріальної культури.

В третьому розділі вперше в українській археології здійснено комплексну реконструкцію не лише етнічної, а й гендерної, статусної та регіональної ідентичностей кочовиків. Зокрема, визначено регіональні особливості ідентичностей печенігів-торків та половців у середині XIII–XIV ст. Проаналізовано гендерні відмінності в поховальному обряді, зокрема, виявлено жіночі поховання з ознаками високого соціального статусу. Запропоновано новий підхід до вивчення поховальних практик як засобу соціальної комунікації та самопрезентації. Встановлено маркери статусу в похованнях: кінські жертви, оздоблення зброї, багатий інвентар тощо. Виявлено і проаналізовано випадки навмисного або несвідомого викривлення ідентичностей у науковій традиції.

Висновки дисертації є ґрунтовними і такими, що логічно впливають з її тексту.

Наукове та практичне значення дисертаційної роботи. Комплексна реконструкція ідентичностей кочового населення Улусу Джучі на території Степової України є новим напрямом у вітчизняній археології та історичній антропології. Дисертант уперше системно поєднав археологічні, письмові та візуальні джерела для вивчення багатовимірної структури ідентичностей (етнічної, гендерної, статусної, регіональної).

Розробка методології аналізу ідентичностей на основі матеріальної культури дозволяє поглибити теоретичні засади історичної науки, зокрема, в контексті міждисциплінарних досліджень.

Критичний перегляд історіографії та використання поняття «спотвореної ідентичності» сприяє деконструкції застарілих або ідеологізованих підходів до інтерпретації археологічних даних.

Виявлення регіональних особливостей у поховальних практиках кочовиків дозволяє уточнити етнокультурну карту середньовічного степу України та сприяє подальшому вивченню локальних спільнот.

Створення електронного каталогу артефактів з інтерактивними елементами (QR-коди, 3D-моделі) має прикладне значення для музеєзнавства, цифрової гуманітаристики та охорони культурної спадщини, особливо в умовах воєнних загроз.

Результати дослідження можуть бути використані:

- у науково-дослідній роботі археологів, істориків, етнологів;
- у викладанні курсів з історії України, археології, етнології;
- у створенні музейних експозицій, освітніх програм і популяризації історії серед широкої аудиторії.

Оцінка мови та стилю дисертації. Мова дисертації – грамотна, стиль викладення – академічний, науковий.

Відповідність діючим вимогам щодо оформлення дисертації. Оформлення дисертації відповідає затвердженим вимогам до оформлення дисертації відповідно до наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 (із змінами, внесеними згідно з наказом МОН від 31 травня 2019 р. № 759).

Відповідність змісту дисертації спеціальності, з якої вона подається до захисту. Дисертаційне дослідження Ченцова Я. М. відповідає спеціальності 032 Історія та археологія.

Зауваження та рекомендації.

Позитивно оцінюючи дисертаційну роботу Ченцова Я. М. та її внесок в середньовічну археологію, історичну антропологію та етнологію, варто зазначити окремі дискусійні положення, що викликають зауваження:

1) По-перше, це формулювання предмету дослідження. Поховальні пам'ятки – це джерело, а не сам предмет дослідження. Предметом має бути те, що саме вивчається в межах об'єкту (наприклад, структура ідентичностей, культурні маркери ідентичностей тощо). Тим більш, що джерельна база дослідження включає в себе не лише поховальні пам'ятки.

2) У дисертації заявлено про використання письмових джерел (зокрема, творів Плано Карпіні, Гійома де Рубрука, Ібн Батута, аль-Омарі), однак їх аналіз у тексті є фрагментарним і обмеженим. Вони згадуються переважно у

вступі та першому розділі, але не інтегруються повноцінно в аналітичні частини дослідження. Залишається не зовсім зрозумілим, яким саме чином ці джерела вплинули на реконструкцію ідентичностей – чи вони підтверджують археологічні висновки, чи суперечать їм, чи дають додаткові інтерпретаційні можливості. Також варто звернути увагу на фактичну відсутність залучення візантійських, руських, вірменських, грузинських або перських джерел, які могли б доповнити картину контактів, уявлень про кочовиків або описів поховальних практик.

3) У тексті дисертації подекуди використовується термін «монголо-татари», який є історично застарілим і науково неточним. Термін «монголо-татари» штучно поєднує дві різні етнічні групи (монголів і тюрків), які мали різне походження, але були об'єднані в межах Улуг Улус. Він не враховує динаміки етногенезу в межах Улусу Джучі, де відбувалося поступове тюркізування монгольської еліти, а також має ідеологічне навантаження, пов'язане з радянською концепцією «татаро-монгольського ярма», що нині піддається критиці в українській та світовій історіографії. Рекомендується відмовитися від вживання терміну «монголо-татари» або вживати його лише в лапках і з відповідним критичним коментарем; використовувати точніші терміни, залежно від контексту: «монголи» – коли йдеться про етнічне ядро завойовників; «тюрко-монгольські еліти» – коли йдеться про правлячі верстви; «населення Улусу Джучі» – у ширшому політичному або культурному контексті; «кочовики Улусу Джучі» – як нейтральне й точне означення для населення степу України в цей період. Таке уточнення термінології відповідатиме сучасним науковим стандартам, уникне анахронізмів і підвищить аналітичну точність дослідження.

4) Хоча в тексті роботи вказано, що етнічна ідентичність визначається також за антропологічними ознаками, проте в дисертації відсутній аналіз краніологічного або остеологічного матеріалу. Це знижує переконливість етнічної атрибуції.

5) У вступі згадується про створення 3D-моделей. З ними можна ознайомитися в додатках. Однак у тексті відсутній опис технічних параметрів, програмного забезпечення, критеріїв відбору об'єктів. Це ускладнює оцінку наукової відтворюваності результатів.

6) Гендерна ідентичність розкрита менш глибоко, ніж етнічна чи статусова. Відсутні приклади поховань, які б демонстрували варіативність гендерних ролей, хоча така можливість декларується.

Разом з тим, слід підкреслити, що висловлені зауваження мають переважно дискусійний та рекомендаційний характер, не знижуючи загальне позитивне враження від представленої дисертаційної роботи.

Відповідність дисертації вимогам, передбаченим пунктами 6, 7 Порядку присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21 березня 2022 р., № 502 від 19 травня 2023 р., № 507 від 3 травня 2024 р.

Дисертація подана у вигляді спеціально підготовленої кваліфікаційної наукової праці на правах рукопису, виконана здобувачем особисто, містить наукові положення, нові науково обґрунтовані теоретичні результати проведених здобувачем досліджень, що мають істотне значення для історичної науки та підтверджуються документами, які засвідчують проведення таких досліджень, а також свідчать про особистий внесок здобувача в науку та характеризуються єдністю змісту.

Кількість наукових публікацій, повнота опублікованих результатів та особистий внесок здобувача до всіх наукових публікацій, опублікованих із співавторами та зарахованих за темою дисертації. Отримані результати роботи були опубліковані у 4 публікаціях, 2 з яких у наукових фахових виданнях України, які входять до категорії Б, та 2 у періодичних наукових виданнях України та Румунії, які індексуються у міжнародних наукометричних базах Scopus та Web of Science.

Результати перевірки роботи на академічний плагіат. Робота пройшла перевірку системою пошуку ознак плагіату Strikeplagiarism.com. Оригінальність тексту складає 95,8 %, схожість – 4,2 %. Згідно висновку комісії з етики та академічної доброчесності виявлені у дисертаційній роботі текстові збіги не пов'язані з науковою новизною роботи та висновками, яких дійшов здобувач.

Висновок щодо дисертаційної роботи. На основі зазначеного вище вважаємо, що дисертаційна робота «Кочове населення степової України періоду Улусу Джучі: реконструкція структури ідентичностей», подана до захисту на здобуття ступеня доктора філософії, містить обґрунтовані та достовірні наукові результати і висновки, є самостійним, оригінальним, завершеним дослідженням, що відповідає вимогам, передбаченим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» (зі змінами), пунктами 6, 7 «Порядку присудження ступеня доктора філософії», що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21 березня 2022 р., № 502 від 19 травня 2023 р., № 507 від 3 травня 2024 р., а її автор, Ченцов Ярослав Миколайович, заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

08.08.2025 р.

Рецензент,

в. о. доцента кафедри археології,
етнології та всесвітньої історії,
керівник Центру антикознавства
та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова,
кандидат історичних наук

Вадим ЧЕПІЖЕНКО

*Фізічне
перевіряв*

*ОНУ імені І. І. Мечникова,
Ярослав М. Ч.*